

Galgóczi László

A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban

„...vannak, akik azt mondják, hogy az a véres isten nincsen. Kard ha csörren, vér ha csobban csak az ember vétkes abban. És különben is „...az ember, nem sokban különbözőn a vadon élő állatoktól végső soron és alapvetően mindig békére vágyik, napmelegre, puha fészekbe, nyugalomra, csendes szaporulatra, s csak akkor válik harciassá, ha párját, fészékének nyugalmát, táplálékát, vagy szaporulatát nem sikerül megóvnia, megszereznie, biztonságban tudnia, és az első gondolata még akkor sem a gyilok.”

(Nádas Péter)

1. Nyelv és agresszió

1734. „...az isten szentsége bántódására e máj rossz világ száját a káromkodásra és hamis eküvésre minden irtózás nélkül kevélyen szoktatja; nem félvén az istent, nem is nézvén úgy mint mindeneknek bíróját, *zabola nélküli testi bátorságba merülvén még az egymás között való beszélgetés sem tetszik rendesnek, s nem eshetik meg Isten Szent Lelke megbántása és szidalmazása nélkül.*” (MNYV IV. 88–89)

„[...] az *agresszió* mindenképpen egy konfliktus-megoldási technika. A szociálpszichológiai térben zajlik egy olyan szándékos viselkedés, amely a másinak fizikai vagy lelki ártalmat kíván okozni.” (Münnich Iván: Az agresszióról. Új Pedagógiai Szemle 1998/07–08. 117)) A *nyelvi agresszió* egy sajátos magatartásforma, amely egy másik személy vagy tárgy ellen irányul, s amely verbális támadásban nyilvánul meg, célja a megtörés, a megsértés, a „megsemmisítés”.

A latin eredetű *agresszió* szó jelentése: ’támadás, katonai lerohanás, erőszak’. Mi a funkciója az erőszaknak az élővilágban? Az erősebb megöli a gyengébbet, elveszi tőle: az élőhelyet, a táplálékot, az utód nemzésé-

nek lehetőségét – mindazt, amit az élet jelent. Az agresszió mibenlétéről, okairól, kifejeződéséről sokan és sok mindent írtak, s nem akarom én az ebben tudósoknak értelmét megfogni – mondom Pápai Páriz Ferencsel –, de tény, ha szóba kerül az agresszió, különösen a nyelvi agresszió, az az emberekből, a jelenlévőkből óriási érdeklődést vált ki.

Az ismert Crystal-féle enciklopédiának az átkozódásról és szitkozódásról szóló fejezete (Crystal, David. A nyelv enciklopédiája 83–84) szerint az agresszív magatartás a frusztráltság vagy az elfojtott érzelmek kieresztését teszi lehetővé, illetve hirtelen sokkéményt követően az idegi energia kibocsátásának eszköze. Emellett társadalmi funkciót is ellát: a csoport-identitás vagy szolidaritás jele is lehet, és arra is szolgálhat, hogy az erőszakhoz való folyamodás nélkül fejezzen ki agresszivitást.

Ebben az összefüggésben az *átok*, a *szitok*, a *káromkodás* az uralkodó nyelvi elem, és e mondatok számos tabuszót tartalmazhatnak. Ami a tabuszavak milyenségét illeti, azok eredete leginkább a szex, a testi kiválasztás és a természetfeletti. Fontos csoportot alkotnak a testrészekre és a társadalom által tabunak tekintett testi funkciókra utaló szavak.

Az agresszív érzelmek kifejezése rendkívül változatos nyelvi formákat ölel fel. Az egyik véglet azok az összetett, bonyolult kifejezések, amelyek eredetüket tekintve vallási, jogi és más formális szöveggörnyezetbe ágyazhatók. A másik véglet pedig a tabuszavak számos hétköznapi példája, amelyek általában profán és obszcén kifejezések, melyek olyan érzelmeket fejeznek ki, mint a gyűlölet, a szembenállás, a frusztráltság és a meglepetés. És erre a magyar nyelv számtalan lehetőséget kínál: „Hogyan reagáltak, ha az utcán az építkezésen dolgozó munkások utánuk füttyültek? Niki »kiátkozza« a gödörből őket. Tünde azt mondja: »Az én számtól mentse meg az Isten a férfiakat.«” (Délmagyarország, 2005. november 5.); „Hej, a Krisztus pofozza fel a büdös németjit, kibánt énvelem: *törje ki a hoppáré, egye meg a féreg, hüljön rá a bűr!* Küldött nekem bútort: *az isten istene ne legyik, nyakvas ájjon belé, a rossz verje meg!* De micsoda bútort, *fusson ki a szeme, törjön el a bokája, száraggyon le a kezeszára!* Bábunak való bútort, *rogyassza rá az isten az eget, akassza keresztül benne a karót, boríccsa gyászba a fekete fenével! /.../” (Móricz Zsigmond: A bécsi bútor. Elbeszélések 1900–1914, Szépirodalmi, 1964. 11); „Na de hallod-e? Búzás sógor ott hagyta az asszonyt! Ott a! *Fene ...* sose köllött neki ... Csak a pénze ... tudod ... Aszongya Faragó ángyó, akivel most él, hogy amazon csak festék a címör, majteres kalánnyal löhetne rula kaparni. De tudod, mutatósan jár, *fene bele*, csupa selyöm alul, fölül.*

Mögvakította a sógort. Na, oszt mögesküdték? *Fenét*, – csak úgy a hódvilágnál” (Kiss Lajos: A szegény emberek élete. Gondolat, 1955, 477).

A nyelvi agresszió lehet közvetlen (átkozódás, káromkodás, szidalom); lehet közvetett (rágalmazás, megszólás, intrika és egyébek), és lehet rejtett („nyelvi környezetszennyezés”).

2. A szitokszók

Az agresszió nyelvi eszközeinek funkcionális része a *szitokszó*: Szitokszónak nevezzük azokat sokszor trágár, átkozódó, szidalmazó-káromló szavakat és kifejezéseket, amelyek indulatos beszédhelyzetben elhomályosult jelentéssel érzelemkifejező funkcióban társadalmi érvénnyel használatosak. A magyar szakirodalomban elfogadott *szitokszó* terminus technicust a köznap *szitok* választékos szinonimájaként értelmezem, s azokat a durva szavakat nevezem így, amelyek különböző okok miatt alkalmasak arra, hogy indulatos beszédhelyzetben érzelemkifejező szerepet töltsenek be.

A szitokszók mivoltának tisztázásakor az első kérdés, amire választ keresünk: Miért durva szavak ezek, mi teszi őket durvává?

Benkő László (Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből 5–13) az ÉrtSz. által „durva” stílusminősítéssel ellátott szavakat vizsgálva megállapítja: „...ezek a szók a/ tartalmilag (fogalomjelölő szerepüknel fogva) durvák, ill. b/ sértő, bántó hangulatúak, c/ durvaságuk korlátozódhat a szónak bizonyos jelentésére vagy jelentésárnyalatára (-árnyalataira), d/ gyakran alkotnak szókapcsolatot (frazologizmust). Ezek a sajátságok előfordulhatnak együttesen (pl. bizonyos káromkodásokban), vagy külön-külön is (pl. egyes testrészek, főleg nemi szervek) megjelölésében, önmagukban gyakran semleges szóknak átvitt értelmű, főleg személyekre vonatkoztatott használatában: *te ökör* jelzős szerkezetekben vagy összetételekben: *kurva szél*, *seggfej* stb. A felsorolt négy mozzanatot célszerű kiegészíteni még egy ötödikkel, jelesen a beszédhelyzetnek, a szituációnak mint igen jelentékeny befolyásoló tényezőnek a figyelembevételével. Gyakran ugyanis éppen ez hozza létre vagy erősíti föl a durvaságot (pl. a közönséges vagy argó nyelvhasználatban a nemi érintkezésre utaló, egyébként közömbös, semleges szók esetében). Vagyis bizonyos helyzetekben és szókapcsolatokban durva szókká válhatnak az önmagukban durvának legkevésbé minősülő szók is. [...] Olyan szókat tekintünk durva szóknak, amelyek a jó ízlést, erkölcsi, esztétikai érzékünket sértő tartal-

muknál vagy hangulatuknál fogva nem fordulnak elő az igényes, a választékos nyelvhasználatban; nyilvános beszédben, közösséghez szólásban nem használhatók. További jellemzőjük, hogy jelentésüknél fogva obszcén vagy trágár asszociációkat keltenek, illetőleg kelthetnek. [...] Funkciójukat tekintve a durva szónak három nagyobb típusát lehet megkülönböztetni: a/ fogalomjelölő, b/ indulatkifejező, c/ töltelékszó. Az első csoportba főleg testrészeket, biológiai funkciókat megjelölő szavak sorolhatók. [...] Fogalmi tartalmuknál fogva durva szók vagy helyesebben a bizonyos fogalmakat durván jelölő szók lehetnek egyúttal erőteljes indulatok kifejezői is, és igen gyakran fordulnak elő káromkodásos formában.”. A szerző a káromkodások jellemzése után megállapítja: „A durvaság már nem annyira a szónak mint lexikai elemnek jellemző jegye; sokkal inkább a felhasználásban (kommunikációban) mutatkozó expresszivitás, a mindenkor adott helyzet határozza meg a szó durvasági fokát, trágár vagy obszcén jellegét” (Benkő i. m. 11).

A durva szók káromkodásos, szitkozódásszerű használatát a régebbi korokban büntették: 1648: „Benkeo Balint ... illien tiszteletle(n) szokat diffamatiot az B. haza(na)k becziel(en)seghere mondot, hoga eõ kglme mind haza nepesteõl hamis volna ... Megh kevaniuk Tiztünk szerent, hoga ez hallatlan diffamatioert: az *Inctus(na)k* nyelve ki vonattassék, es annak utanna feje vetettesek” (Kv. TJK. VIII/4. 322: ESzT. II, 370).

Persze, a káromkodások, szitkozódások büntetéseinek olvastán nem szabad elfelejteni, hogy nem a durva szó használata volt a büntett, hanem az azzal kifejezett állítás (1. Mészöly Gedeon: NNyv. IV, 87–99). Szankcionálásuk oka a tabu megsértése volt: zavart okoztak a közösség életében, közösségi tilalmat szegtek meg.

3. A szitokszóvá válás útja

A szitokszóvá válás és a tabu közötti összefüggés modelljét Andersson (1983) adta közre. E modell lényege így összegezhető:

A/ Tiltott területek a kultúrában: viselkedés, vallás, totemizmus stb. Viselkedési tabuk.

Vannak olyan dolgok, amelyeket nem tehetünk, s vannak olyan szavak, amelyeket nem használhatunk: pl. vérfertőzés, kannibalizmus; nyugati kultúra: szexszel, vallással, testműködéssel, etnikai csoportokkal, szennyel, halállal stb. kapcsolatos tabuk.



a/ Nyelvhasználati tabuk:
nyelvileg tiltott szavak.

Amit nem tehetünk meg, arról nem beszélhetünk: a viselkedési tabu kezdi tükrözni az elsődleges verbális tabut.

1754.: „... reggel jókor elis jött e tanú eő klme mindgyárt mondotta néki, hogy megh nyomónak az Eczaka képedben vagy magad vóltal, s ara aszt felelte kurtané nem voltam biz én szabad *annak* kű fűlibe szekercze az inába akár ki képibe jární, Kurtánét pedig e tanú eő klme mikor eczaka megh nyomta s bocsátotta személy szerént látta” (Schram II. 410).



B/ Tiltott szavak a kultúrában. Nyelvi tabu.

„– Mi az oka annak, hogy a regény ilyen szokatlanul nagy teret nyit a testnek, Éppen annak: érzékiség, erotika, szexualitás, szeretkezés férfiak és nők, férfiak és férfiak, nők és nők között, aminek a nyelvét a legkesesbé sem beszéljük?

– Nem beszéljük, mert nem beszédes, mert nincsen egyezményes szó-készlete, s nem beszéljük, mert le van tiltva, tabu alatt áll.” (Varga Lajos Márton: Feltárni a megértés repedéseit, töréseit, szakadásait. Nadas Péter új regényéről, a Párhuzamos történetekről. Népszabadság 2005. november 5. 9.)

A tabu szerepét mutatják nyelvünkben az általánosító betegségnelvezések: *betegség, baj, rossz*; a kölcsönzések: *nyavalya, kór, frász*; a körülírások *szent Antal tüze, rosseb*; a fogalmat jelölő szó helyett névmások alkalmazása: a megnevezés helyett rámutatás, ráutalás; elhárító formulák alkalmazása, mint az előbb látott példában : „[...] szabad *annak* (a megnyomónak, a boszorkánynak) *kű fűlibe szekercze az inába* (tisztító célzatú átok) akár ki képibe jární.”



b/ Szemantikai kiterjedések.
Pragmatikai korlátok.
A tiltott szavaktól a szitkozódásig.

„– A ’70-es évek elején kezdett beszivárogni hozzánk a szexuális forradalom. A páciensek megtalálták a megfelelő szavakat problémájuk kifejtésére?

– A magyar nyelvben csak obszcén vagy nagyon családi kifejezések vannak a nemi szervekre vagy a nemi aktusra. Hogy ne jöjjenek zavarba, megtanítottam a legfontosabb latin szavakat. így oldottam fel a gátlásukat. Ezután már minden könnyen ment...” (Gönczi Annamária. Lux Elvira: Az előjáték nem lóverseny. Kiskegyed, 2005. október 20. 24).

1753: „Nyikulitza midgyart szidni s otsmanyitani kezde minden fele rut szokkal mondván kurvásnak, gyilkosnak, tolvajnak, bestellenek, es küldvén vagy butatván (: *Salva venia*:) az Annya valagaba” (Abrudfva AF; Ks: 27: EszT. I. 1091)

Metaforák, metonimiák: pl. betegségnevekből alakult szitkozódások: átok → érzelemkifejező elem.



C/ Szitkozódások a kultúrában.

Az eredetileg különböző okok miatt szankcionált *szitkozódások*: átkok, káromkodások, szidalmak megváltozott szerepben ma is élnek a mindennapi nyelvben: indulatkifejező elemekké lettek, sőt nagy részük e szerepét is elvesztve pusztán töltelékszóként használatos (elsősorban a trágár kifejezések). „A nép [...] – írta Szendrei Ákos (A társadalmi érintkezés formái. 373) századunk első felében – érzelmeit közvetlenül fejezi ki, ezért van olyan sok indulatszó, szitokszó, káromkodás a beszédjében, ez a káromkodás, átkozódás azonban leginkább csak arra való, hogy felgyült indulatját levezesse vele.” Ezt az indulatlevezetést szolgálják legtöbb esetben ma is a szitkok, átkok, káromkodások.



c/ Grammatikai korlátok. A szitkozódástól a grammatikai szitkozódásig.

Szitokszóvá vált betegségneveink 'valamilyen betegség' → 'elhomályosult jelentéssel szitokszó' jelentésváltozásban külső és belső okok-

kal számolhatunk. Az első a társadalmi, gondolkodásbeli viszonyokkal magyarázható: a *betegségnév* → *átokformula része* → *szitokszó elhomályosult jelentéssel* változás a néphit változásával járt együtt. Ezt erősítette a jelentésváltozás belső oka: a magyar orvosi szaknyelv létrejötte, a természettudományos nyelvújítás hatása, ez elősegítette a szócsoport tagjainak a köznyelvből történt kiavulását, az eredeti jelentés eltűnését. A betegségnevből alakult szitokszók indulatjelző szerepben ma is élnek, s mintájukra nyelvünk későbbi korszakaiban bekerült betegségnevek – elsősorban idegen eredetű elnevezések – szinte megjelenésükkel egy időben szitokszóvá válhatnak, pl. a *frász*.



D/ Lehetőségek (grammatikai) szitkozódások a kultúrában.

1689: „...azzal is diffamált, hogj az fiamot is *megötte a fene* magamot is egjen meg...” (Kovászna HSZ., HSzjF.; ESZT. IV. 9).

„A szomszédasszony meg átment a harmadik szomszédba egy módosabb asszonyhoz, és elmesélte, hogy micsoda falás ment végbe Dankóéknál. S együtt állapították meg, hogy nincs mit sajnálni őket, *egye meg a fene* a bélüket, nincsen beosztásuk, megennék azok a világot. Amikor van, ugyan van, télbe meg kornyadoznak.” (Veres Péter: Ebéd a gyepsoron. Gyepsor⁴, 29)

„Kantábul dütötték s szerelmet, pedig csöpögtetve is elég lött vóna. Most oszt möglátszik, milyen finom embör, mikor böcsöt köllene ringatni, rá se hederít Lidire. *Fene* — levötte a téfölt, oszt másik után mén.” (Kiss Lajos. Szegény emberek élete 477).

„*Mi a fenének* nekem egy lusta férj, aki ha nem is gorombáskodna [...] jogot formálna arra, hogy kiszolgáljam?” (Új Tükör XV. 52. sz. 25).



d/ Szociolingvisztikai korlátozások. A grammatikai szitkozódástól az aktuális szitkozódásig.

„A durvaság már nem annyira a szónak mint lexikai elemnek jellemző jegye; sokkal inkább a felhasználásban (kommunikációban) mutatkozó

expresszivitás, a mindenkori adott helyzet határozza meg a szó durvasági fokát, trágár vagy obszcén jellegét” (Benkő i. m. 11).

1716: „Kertész Istvánt szidalmazta ördög adtával teremtettével mondta: Házába égetem az *ördög adta* teremtette Sodomita fiat...” (MNy. XXXVI, 269) – „Sándor bácsiék a folyosóra nyíló szobában délutáni szieszán szenderegtek, a zajra megrémülve ugrottak fel jóízű álmukból, s az ajtót feltárva meglepetéssel bámulták a sasiros invasiót. –*Ördögadta* teremtette gyerekek, ne csináljatok itt olyan nagy zene-bonát, – az ember nem is alhatik miattatok.” (Vezéry Ödön: Találkozásom Petőfivel. <http://vfeke.vfmk.hu>);

1584: „Az haz heon Nagy Ropogas leon ... hat egy falkan mint egy Machka egy Borza fan Ionek ala Lakatosnet Az olta mind *Bozorkannak* tartottam es annak is zittam...” (Kv. TJK. IV/1. 262: ESzT. II. 677); – „Szóval szerzett magának családot veletek! Csinált magának egy lányt és egy unokát. Ezért várt benneteket annyira, ezért érezte, hogy jöttök. Üzent és te vetted az üzenetét, az utolsót. Te ilyen *kis boszorkány* vagy?” (Gyórfy B. Eszter: Az első pirosló eperszem. <http://www.muveszetek.hu/napsziget/els-392.htm>)



E/ Tényleges szitkozódás a kultúrában.

Száraggyon meg a nyelved gyökere! Szakaggyon rád az ég!, Száraggy meg!, Húozn össze a görcs!, A nyelved csapja rothaggyon ki!, A minkű üssön meg!, A pondré essen beléd!” (Nyr. XXIX, 48); „ A csuda verje meg!, A himlő borítson el!, A hideg rázzon ki!, Száraggyon le a két keze!, A nyű kezdjen ki!, Hogy az orbánc törjön ki rajtad!, A holló vájja ki a szemedet!, Verje meg a ragya!, Az ördög szánkázzon meg!” (Nyr. XXIX, 584–7)

1756.: „Sokszor hallotta szájából a midön megh haragudott valakire *lobogós, lánczos, kutya milliom, millingos forgós disznó lánczos menkü teremtettével* káromkodnyi, és förtelmesen átkozódnyi, ha penigh megh fenétették, mégh annál jobban czifrázva szitkozódott.” (Schram II. 687)

A *káromkodás, szitkozódás, átkozódás* és a *szidalom* mai nyelvünkben rokon értelmű kifejezések, alapvető jellegzetességük az indulat kifejezése; közöttük csak árnyalatnyi az eltérés: az *átkozódás* az indulatnak átkokban való kitörése, a *káromkodás* trágár vagy a vallásos érzületet sértő kifejezés, a *szidalom* pedig becsmérő, gyalázó szó.

4. A nyelvi agresszió a diakroniában

4.1. Átok, átkozódás

Az átok „vad indulatból, bosszúból mondott rossz kívánság, hogy valami baj, csapás, szerencsétlenség érjen valakit” (ÉKsz. 70). Az átoknak kettős funkciója van: „a/ beszédformula, amellyel a beszélő valakinek, valaminek vagy saját magának rosszat: kíván (...) tehát negatív, rontó célú, b/ valamilyen rossz lény, pl. gonosz szellem elküldése hagyományosan e célra szolgáló szöveggel, tehát tulajdonképpen pozitív jelleggel, tisztító céllal” (NéprLex. I. 166). Az átok hatásos volta a szó mágikus erejébe vetett hiten alapul.

1741.. „Hallotta a Fatens Boronyák Évátul mondanyi, hogy kit eő megh fog átkozni rajta tellyesedik, és e Fatens Asszony dorgállais érette hogyne átkozódjék, merth foghsághra viszik érette, mely intéssére e Fatensnek felelt Boronyák Éva eördögh vigye semmit sem gondolok véle, *az isten megh ne mencse harmad nap alatt üssü föll a nyavalya* a Szücsné szolgálóját, miért vette el a Gyerekemnek a gyöngyit. A mintis tudgya a fatens nyilván, és testi szemeivel látta, hogy a nevezett szolgáló leánt harmad napra mindgyárt keményen törtö az nyavala, oly üdö tájban melyben atkozódás volt.” (Schram II. 613)

Az átkokat a bennük foglalt rosszkívánság alapján csoportosíthatjuk, s eszerint négy nagy területet különíthetünk el:

Igézéssel és rontással kapcsolatos átkok: 1612.: „Szemétbíró Jánosné ... Még azt is izené tölünk, hogy az mennyi sűrű *ördög* a pokolban vagyon, az *szaggassa ki a lelkét ...*” (komáromy 76); 1709.: „Sadanyi Jakabne Dienes Örsik ... Hiti után vallya ... hallotta szájából Ivocs Peternenek, hogy atkozódott ilyen szokkal, Az en szemem láttára *az ördög* ugj *kovacsollya meg a lelket* mint az kovacs az vasat ...” (Schram I. 156); 1750.: „Kásásné ... Zakarnét atkozta: *az ördögök szaggassák ki* azt a kis gyermeket belöled ...” (Scram I. 288)

Betegséget kívánó átkok: 1720.: „Mondotta Farnosine az tanunak ... *adgyon Isten te reád olyan betegséget*, hogy még az anyádbul szopott tej is légyen keserü ...” (Schram I. 117); 1742.: „... mondotta volna Kovats Andrasne, hogy ugy *szarassza meg az Isten a kezét*, mint az fát, akivelé a gyermeket verte ...” (Schram III. 330); 1751.: „... Soos Eörse atkozpodott és haragudott ... s mingyárt azon estvére (a fátent) *a hideg ki lelte ...*” (Schram II. 670)

Erőszakos halált kívánó átkok: 1584.: Szabó András vallja ... mondtam (Lakatosnét) boszorkánynak és hogy *a füst emésztene meg* ... (Komáromy 56); 1709.: Szt. Ivanyi Miklosne ... Hiti után vallya ... Ivocs Peternenek szajabul hallotta ... hogy atkozodott ... az Isten minden Attyafiastul verjen meg soha ne aljon meg az Batyadatis soha *meg ne mencse a nyarstul* ...” (Schram I. 156); 1754.: „...e tanura igen megh haragudott Kurtáné, s e tanut átkozta, és *hoher fegyverére ítélte* ...” (Schram II. 410)

Egyéb átkok: 1593.: „Sophia Ach Antalne leania vallia: zaiabul halottam Kalmar Tamasnenak hagi ilyen iuoniu atkot kialtott *Jsten, Jsten agi oli vizet, oly twzet az egbeol, hagi az varos el swlliegen*” (Kv., TJK. V/1. 333; ESZT. II. 1187); 1691.: Azt is monta: az micsodas tüzzel az ő feleségét megégetik, hasonló *tüzzel égjen meg a város, elsüllyedjen mint Sodoma és Gomorra*” (Komáromy 132); 1758.: „... mezítelen farral fordúlván az felhőknek átkot mondunk ...: *Szakadjatok el felhők, ne legyen esső keresztény Emberre, ne teremjen az Határba sem búza sem fű, hogy semmije ne legyen az keresztényeknek* ...” (Schram I. 143).

Sztereotipizáltság és formulaszerűség – történeti fejlődés eredménye – mint Pócs Éva írja: „Bizonyos beszédhelyzetekben elvileg mindenki használhatja őket, de semmiképpen sem mágikus funkcióban...” (A magyar ráolvasások 12), szerepük inkább indulatszói jellegű, erről majd grammatikájuk győz meg. Funkciójuk elhomályosulását az átok hatásába vetett hit csökkenése – „Mondták, hogy megfog az átok ... Pedig hát de-hogy fog ... Ha ez igaz lenne, de sokat megfogna! Ha valakinek baja vót, baj érte akkó a haragossa rámondta, hogy fogja az átok...” (Kovács Endre: Doroszló hiedelemvilága 190) – s gyakori használatuk eredményezte, így lett belőlük sztereotip beszédformula: „*A köszvény húzza össze szívedet s a májadat!* (Nyr. XXXI, 243–4); „*Tűz égessen meg, vadhús egyen meg, zördög bujik beléd, zördög vügyön el*” (Nyr. XXXIII, 243–4) „A kutya mindig ugat éjjel, különösen, ha holdas az ég, hát Szűcs András aludna attól nyugodtan, dehát az mégiscsak cudarság, hogy éppen ott lár-máz a fülébe, mikor úgyis rövidre van szabva ez az éjtszaka. – Csiba! – morogja –, hallgass mán, *a moly essen beléd!*” (Gárdonyi Géza: András meg a kutyája. Az én falum I, 74), „Útközben lead egy pár nyaklevest a lánynak, de nem folytatja, mert az kiugrik az ajtón. – Kuss ki te! Kuss ki te! ... *a hideg; rázzon ki* ... megállj piszok kölyök, majd kapsz te epret megveretlek apáddal...” (Veres Péter: Szombat. Gyepsor 43); „A kiszámolt képek egymásra borultak, ahogy a fiú egyetlen ugrással átlendült a pulton, s a borostás cigány tarkóján összefogva a szakadt kabát zsíros

gallérját, egy hisztériás kisfiú minden erejével nekilökte a lengő üvegajtónak. – *A rák halózza meg a szíved gyökerit!* – sziszegte a cigány a foga közt és köpött egyet.” (Koppány Zsolt: Jóslat és halál. Új Tükör, XXIII. évf. 3. sz. 15).

4.2. Káromkodások

A káromkodásban egymást, egymás nemzetségét, az Istent és a szentek nevét emlegetik durva, trágár jelzők kíséretében – hangzik a közkeletű megállapítás. A káromkodások „egy része állandósult szókapcsolat, más része a nyelvalkító fantázia pillanatnyi improvizációja. [...] A hirtelen felindulás váltja ki, a köznyelvben gyakran élnek vele, funkciója az indulatszókéhoz hasonlít.” (NéprLex. III, 81). A káromkodások nyelvi formáinak vizsgálata is elhanyagolt területe a nyelvtudományunknak. Ez érthető is, mert – mint Tolnai Vilmos írta (MsgNr. III. 408) – „nyelvünknek nem virágos, hanem gazos vagy legalábbis vadvirágos kertjéből valók”.

Vizsgálatunk első fontos kérdése, hogy mióta káromkodik a magyar ember?

Zlinszky Aladár (MsgNr. III. 440) így vélekedik: „Mi a szentek vagy magának az isten nevének káromlásának magyarázata? A primitív ember összetörte bálványát, ha az nem teljesítette kérelmét, melyet imával, áldozattal tőle ki akart kényszeríteni. Ugyanez a lelki alapja a káromkodásnak is. A káromló elátkozza azt a felsőbb hatalmat, akitől kérelme teljesítését hiába várta. Ma már nem kéri áldozattal, rendszerint imával sem, de atavisztikusan, a tudat alatt ott van azért a régi beidegzés is. A csalódás bálványtöréshez hasonló lelkiállapotot vált ki, s a haragvó legalább szavakkal töri össze bálványát, mikor gyalázza. Sőt a megszokás következtében a káromkodásnak alig van már egyéb, mint indulatszói értéke.”

A bálvány meggyalázása a magyar néphagyományban a közelmúltig élő szokás volt pl. „...Orbán napján körülhordozzák a szent faképét, de csak akkor, ha tiszte idő van; ha esik, akkor meghempergetik a sárban...” (Bálint Sándor: Népünk ünnepei 249). – Szent Orbán a szőlősgazdák, borkereskedők védőszentje. Neve napján, május 25-én amilyen idő van, a néphit szerint attól függ a szőlőtermés: ha rossz, esős az idő, gyenge termésre lehet számítani.

A „bálványtörés” a káromkodás, az indulatok, a dühkitörések a tiltott, meg nem engedett, tabunak tartott dolgok önkéntelen emlegetésében, szidásában nyilvánultak meg: Istent, Krisztust, Máriát, a szenteket trágár,

durva szavak kíséretében emlegették; az ősoket – főleg az anyát – akár hetedíziglen is szidták.

Így ha nem csupán a káromkodások kialakulását, hanem elterjedését, népszerűségét is nézzük, bátran mondhatjuk, hogy nem egyetlen tényezővel, hanem különféle indító, indukáló motívumokkal, elsősorban társadalmi okokkal is számolnunk kell.”

E ténytet támogatják a régi káromkodási pörök jegyzőkönyvei is: 1563: „És minthogy a közelebb múlt években borzasztó szokásba jött az Istennek és Szenteknek átkozódó szidalmazása és káromlása ... elrendeltetik, hogy azok, kik a teremtő Istent, keresztséget és lelket szidalmazták vagy más módon káromolják, feladatván, illetékes *bíróik által első ízben megvesszőztessenek, másod ízben megpálcáztassanak, harmad ízben pedig, mint embőr ölők vagy más gonosztevők, halállal büntetessenek*” (Kovács János: Szeged és népe 333).

A káromkodás vallásos tiszteletben részesülő személyeknek vagy fogalmaknak durva, ocsmány, trágár szavakkal való szidalmazása – így határoztuk meg a fogalmat. A régi magyar káromkodásokat nyelvi formájuk és funkciójuk alapján két nagy csoportra lehet felosztani: káromlásokra és gyalázkodásokra.

A káromlások esetében a káromkodó az istent, a szenteket, vagy valamely vallási tisztelet övezte fogalmat durva, olykor trágár módon szidja:

1778: „... reajok bizonyittatik az tudvalevő égtelen, csak említeni is iszonyú és az hajakat borzasztó Istennek és az ő szentséges tulajdonságainak *káromlása*, mely hallatlan és a jó Isteneket megvető szidalmakért mindketten megérdemelnék, hogy háládatlan lelkeket az hóhérnak gyalázatos pallosa alatt ... kiokádnák” (Györffy István: Nagykunsági krónika 152–3).

A káromlások egy részét a funkció és a megformálás alapján *káromlásotoknak* nevezhetjük: formailag az átokhoz hasonlítanak – igei állítmányuk felszólító vagy feltételes módú –, tartalmukban viszont káromkodások: az Isteni mindenhatóságát vonják kétségbe. Szinte valamennyi talált példa ’ördögnek való felajánlás’: 1596: „Gal kowachnak vitettem 12. Apro vasat, hogi az Rejbicz zekeret el keziche, hogi az *eordeogh vigie* eo kegmtet Innet” (KvjSzám. 6/XXIX. 77: ESzT. III. 120-1) 1698: „... az Iñ már csak viné el ha el akar vinnyi, ha pedig az Iñ el nem akar vinnyi, *vine el az eördőgh*” (MNy. LXV, 87); 1714: „e Fatens Aszony házához ment Boronyák Eva, rutul szidalmazta a szolgálót, és fenegette, hogy oly csodát ereszt rajta, hogy minden lélek megh csudalkozik rajta, azon fenegetésére mondotta e Fatens Eva azt jövendölvén ell ne tagadd, arra

felelt *Eördög*h vigye ell nem tagadom, s ugy fog járnai mind az Uramnak előbbeni Feleséghe...” (Schram II. 614); 753: „... az Instanst *ördög*gel *vitetvén*, vén kutjának nevezni nem áallota...” (MNY. LXXIII, 244);

A lelkeződések közös jellemzője, hogy gyakran „akképpen káromkodtak az emberek, hogy holmi díszítő jelzők kíséretében a felebarátjuk lelkét emlegették” (Csefkó Gyula: Szállóigék, szólásmódok 39). E típus szintén az istentagadást rejti magában, ezért is büntették: 1595: „az ki az lélekkal szitkozódik, *az lelkét elmondja, megszidja az lelkét*, az kit élő Istennek kellene tartanunk ... kézi kalodába vigyék” (Csefkó Gyula: i. m. 40): 1574: „egy Nap Estve Mint Nolch orakort mykor leh akarna fekwyny *zytkozodast* hallot az vchara (!) Mind *Lelkewel* mynt bestyevel” (KV. TJK., III/3. 317: ESzT. I. 824); 1714: „...az Bába aszszony mások előtt meg fenyegette Rác Miklost ezt mondván: *Varjon csak, eordog volt az lelke* de bizony meg sirattya...” (Schram II. 457); 1723: „hallotta az fatens az ott Janos uram szájából *ördög* atta, *ördög teremjék az lelkében* mind rebellis” (MNY. XXXVI, 269); 1751: „... azt kérdem tőled, hogy szedtélé füvett meg gyogyításara vagy nem, ha nem szedtél, ne is szedgyél, hogy megh gyogyicsd hadel kinlodgyék a *kutya volt a Lelke...*” (Schram II. 385-6), 1756: „Láttam Német János Uramat erősen busulni, es boszonkoldván mondani előttünk: bár csak adná elő az *eb a Lelke* azon pénzt valami úton módon...” (Kv; Mk. IX. Vall 81: ESzT. I. 1046).

A mívelések csoportjába azok a káromlások sorolhatók, amelyekben a nemi cselekvésre utaló kifejezések vannak. A csoport szinte a leggazdagabban adatolható, annak ellenére, hogy e kifejezések használatát igen szigorúan büntették: 1734/1944: „Akik pedig Sodoma- és Gomora-beliek gonosz példájok szerint: nemcsak a testi paráznságban éktelenül test szerint élnek, hanem még *nyelvekkel is másoknak testét, lelkét, teremtését, hitét, szívét* (mely talán megbocsáthatatlan véték) *mívelik*, az utolsó sententiával ölettetnek meg: elsőben gonosz nyelve, mellyel Istenét szidalmazta, felebarátját megmocskolta, amennyire szájából lehet, kihúzatattik és elmetszetik, azután teste tüzzel elevenen megégettetik” (NNyv. IV, 88 – az én kiemelésem: G. L.). A szigorúság oka nem a káromkodásban szereplő obszcenitás, hanem az obszcenitással kifejezett állítás: az istenkáromlás: 1585: „Mondanak Az olahok Curwa Az Annya vratoknak *Baszom az Annyat...*” (Kv, TJK. 4/1. 486: ESzT. I. 601); XVIII. sz.: „Meg ne szántsd *ördög* atta s(alva) v(enia) *b...m a lelkedet* mind magadnak, mind magadnak, mind Urad(na)k...” (MNY. XXXVI, 270); 1723: „Azután egyszer oda talált menni Tóth Mihálynéhoz Sós Istvánné – mi okra nézve, fatens nem tudja, – neki esvén Tóth Mihályné mondotta (humillimo cum

respectu) *baszom meg a hamis anyádat* is, azt mondod, hogy én ettem meg a te gyermekedet” (Komáromy 320); 1754: „...az Város hites Szolgáit meg hunczfutolni, az *Annyát czinálni* merészelt” (MNY. LXXIII, 120); 1755: „...ezen szókra is fakadozott volna: *mívelné az Annyát*, Lelkét mind annak, aki exeqvált, mind pedig annak is, a ki exeqváltatott...” (MNY. LXXIII, 120); 1756: „Anna Pataj ibidem degens annorum cir. 30 jurata examinata fassa est ... Hasonlo köz hirül hallatta, hogy a nevezett Segesdi György pénzit el lopta volna, de ugyan csak valamennyi hibával vissza atta, hanem azt nyilván tudja, és hallotta szájából szám nélkül, mihelt megharagudott valakire hogy Millingos, Milliom forgós, disznó, lánczos, lobogós, labdás kutya, disznó, atta, teremtettével káromkodott és rutt atkozodásokat követett, magának is e Fatensnek azt mondotta *Ludvércz fékte, és azok is baszanak megh* eb atta” (Schram II. 686); 1767: „...történt egykorban, hogy az Tanu az mezőben Felességével együtt az Árpáját gyomlálta, az hova az irt Németh Panna az fatensnek utanna ment, s kerdezte a Tanutul, hol légyen az ő kender földgye, s hova vet az Tanu néki, mellyre aszt mondotta a Tanu néki, maga tudja hol légyen, erre felelt az irt Németh Panna a fatens feleséginek ezen szitkokkal *Kutya mivelem a te Lelkedet*, csak te vagy ennek oka, hogy én kender földet mást nem nyerek...” (Schram II. 540); 1780: „Ördög attázással és *annya míveléssel* szidalmazta vala” (MNY. LXVI, 346); 1844: „Szakmári Ferentz részegen álöttem(!) puskával ki jöve mondá; jere ki cseresnyes Dánielné *baszom a 'véredet, 's az Istenedet, 's az Szentedet*, mert az Isten Istenem ne légyen ha ma keresztül nem lölek, ilyen 's több égtelen(!) káromkodások között egy darabég jött...” (A.sofva U; DLt. 1441: ESzT. II. 738). 1844: „Szakmári Ferentz részegen álöttem(!) puskával ki jöve mondá; jere ki cseresnyes Dánielné *baszom a 'véredet, 's az Istenedet, 's az Szentedet*, mert az Isten Istenem ne légyen ha ma keresztül nem lölek, ilyen 's több égtelen(!) káromkodások között egy darabég jött...” (A.sofva U; DLt. 1441: ESzT. II. 738)

A formula csonkult változata is kimutatható az 1700-as évekből: 1724: „...Ihol Etsedi Uram mostis két pólturat adott uram, elis vettem, és hogy nem engedtem, hogy kősösüllyön velem, ugy el vere, alig vagyok belé, hiszen *eb a Lelkit* rút dolog ez, hogy olyan ember illyenhez teszi magát” (Náznánfva MT; BK.: ESzT. II. 861) – de több példát alig találni a feldolgozott forrásokban. Talán ilyen még: „*Az anyádot* a padkán!” (Nyr. XXIX, 586); „Ejnye *ére-ára az anyádat!*” (uo.).

A káromkodások másik osztályába a gyalázkodások tartoznak. Ezek olyan becsületsértő, rágalmazó kifejezések, amelyek valamely módon a vallásos érzületet sértik.

A gyalázkodások nyelvi formáit tekintve a legnagyobb csoportot az *adta-teremtettések* alkotják. Az elnevezés alapja az e káromkodó kifejezésekben szereplő *adta* és *teremtette*. Ezek használatát büntették a legsúlyosabban, mert „a hivatalos egyházi felfogás szerint ez a káromkodás az Isten mindenhatóságának kétségbe vonását jelenti” (NéprLex, III, 81). Kertész (Szokásmondások 90–2) azt mondja, hogy „ebben a szidalomban már benne volt a boszorkányság vádjá”, mert az *adta-teremtette*, az *ördög adta*, *eb adta*, *kutya teremtette*, *disznó adta*, *veszett adta* kifejezések a boszorkányhittel kapcsolatosak. Bár nem a boszorkánynak való nevezés volt a büntetendő, hanem az Isten mindenhatóságának kétségbe vonása e szidalmak kimondásával: „Ha azt mondták valakinek, hogy *ördög teremtette* vagy *ördög adta*, ez a régibb keresztyén századok fölfogása szerint azt jelentette – állapította meg Mészöly Gedeon (MNYv. IV, 87-8) –, hogy az így gyalázott személyt valósággal nem Isten teremtésének tartják, hanem az ördögének, s ezáltal az ördög hívének. Úgy tudták még a XVIII. században is, hogy az ördöggel szövetkeztek, cimboráltak némely emberek. Ezek voltak, ha férfiak, az ördöngösök, a kanördögök; ha nőszemélyek, a boszorkányok, mind csupa veszett lelkek. Ezeknek megvolt az a tündér hatalmuk, hogy mint maga az ördög is, úgy ők is disznó vagy kutya képébe öltözhetnek. Ezért az ebadta annyi volt, mint ördög adta, a disznó teremtette, kutya teremtette annyi volt, mint ördög teremtette. S ha csak annyit mondott is valaki, hogy teremtette! már tudhatta az ördögök és ördöngösök csalfaságán is átlátó keresztyén, hogy mire gondolt az istentelen káromló. A veszett adta maledictumban a veszett a veszett lelket, az ördögöt jelentette. A fikom adta, fékom adta (és az azon jelentésű b...m adta vagy b...m teremtette) kifejezésekben nem éppen az obszcenitás volt a bűn, hanem az az obszcenitással kifejezett állítás, hogy valakinek vagy valaminek a teremtése a szólótól ered. Ezt jelentette a b...m a lelke vagy lelkét is”. Büntetése is ezen felfogás szerint történik: 1734/1943: „Valaki azért a mindenható Istent gyűlölségesen hatalmáru, a tulajdonságáru szidalmazza, isteni tökéletességeit, szentségét és hatalmát el veszik, a teremtést teremtett állatoknak, disznóknak, ördögnek, kutyanak tulajdonítják, és az istent mennyei székiből levetik: mind az Isten Moises által kiadott törvénye s mind az ország decretumi szerint kövel való agyonverésre ítéltetik...” (MNY. IV, 89),

1668: „Tudodj ha oli dolgot czelekedet volna kjt hitel fogadot volna ... Isten való(!) karonkodus at halotakj hogi Eördögk lelkü, *Eördögk teremtet*, es egyeb ezekhez hasonlo karonkodusokat halataki?” (Szúv.: Born. XXIX. 5. vk.: ESzT. II. 517); 1670: „Az captivus J ... az magam áruló satoromba(n) indálván enge(m) rut I(sten) elle(n) való szitokkal *ördögk teremtet*tének ördögk lelkünek, kutya lelkünek, lélek bestye lélek kurvafinak szidott...” (Kv. TJK. 14: ESzT. 11. 529), 1714: „Stephanus Szöts annorum cir. 50 Vallya Hogy ő által akarván egyszer a Dunám menni, e Jósa Istvánné Révében a fia által vitte volt az hajót a tulsó partra, azonban a fatenst a Jósané második fia által akarván vinni hogy hajóját el vitte az öttse szidta az *Attával* Matyó, hogy mindgyárt meg ölné, miért vitte el hajóját” (Schram I, 503); 1716: „Kertész Istvánt szidalmazta *ördögk adtával teremtet*tével mondotta: Házába égetem az ördög adta teremtetete Sodomita fiat...” (MNy. XXXVI, 269), 1576: „Susanna Csilinkó Wolfgangi Borován. conthoralis ibiden degens annorum circiter 25 jurata examinata fassa est [...] Tapasztalta azt is, hogy rut fertelmes káromkodásokkal illeti a kire megh haragszik, mondván, forgos, lánczos, millián, millingos lobogós *kutya diszno teremtetete*...” (Schram II, 608); 1762: „ma itt a Diszno teremtetét ember halal leszen, s ma valaki meghal a *Kő teremtetét*” (Geges MT; JB.: ESzT. II. 416).

Az *ördög, kutya, disznó b...m adta, teremtetete* formulákban gyakran jelentkezik az *ördög, kutya, disznó, b...m* helyett más szitokszó is: 1743: „Hogy említett Veje gonosz Istentelen káromkodó ember volt, onnénd rettegéssel sokszor tapasztalta, hogy sokszor meg álván a szobában meg rászokdván, és tapodván fogainak irtoztato tsikorgatásával föll kiáltott, noszsza tüzes lántzos *mennykő teremtetete*, tsak rakodjék telli a ház ördödökkel...” (Schram II, 189), 1756: „Volsangus Borován ibiden degens annorum cir. 30 juratus examinatus fassus est Egyebet mást nem tud, hanem gonosz szokások szerint akárkire megh haragszik, tehát lobogós, lánczos, kutya, milliom, millingos forgós disznó lánczos *menkű teremtet*tével káromolta” (Schram II. 607); 1779: „Meg kötöm a koszorudatt, hogy 50 esztendeig sem mégy férhez *mendörgős teremtetete*” (MNy. LXVI, 346); 1782: „*Lánczos teremtet*tével káromolta” (u. o.), 1799: „Ennye *Menykő* *atta* Tejes szajú Fattya, még mostis tsúfolkodik velem” (Marossztkirály MT. 9. Fasc. 74: ESzT. II, 221).

Az *adta, teremtetete* később elveszítette éktelenül káromkodó jellegét, s tovább él gyakran eufemisztikus alakban a népnyelvben: „Disznóhordta, disznóteremtetete, disznóhordateremtetete; Disznózomhordta; Ebadtateremtetete; Kutyateremtetete, kutyafélkomteremtetete, Láncos, lobogós *adta, lán-*

com teremtette; veszettadta, veszett disznónozmadta, veszetteremtette” (Nyr. XXIX, 583); „Áldom teremtette, basszoromfitta, basszordomfitta, baszomadta, basszordomadta, disznó teremtette, fékomadta. kutya fikom adta. kutyafékom teremtette!. Terigette!” (Nyr. XXIX, 586–7).

Ebbe a kategóriába lehet besorolni azokat a káromkodásokat is, amelyekben bár nem az *adta*, *teremtette* szerepel, de jelentésükben arra utalnak: 1568: „...mond brassay Janos, hazuc *bestye veren termet*, arulo kura-fiul benne...” (Kv., TJK. 18: ESzT. I. 446); 1638: „elsöbenis az asszony *eb nemzetsegenek szida varga Janost...*” (Mv, MvLt. 291 314a: ESzT. I. 168), 1674: „Toth Andras Reljectaja Anna Asszonj ... hallotta es fatens az Mastoha fja zayabul Annj Vaja ugian a’ *kutya szülött*nek az en mastoha Anjamāk, hogy egj Malom kereketjs mégh indithat” (MNy. LXVIII, 227); 1714: „Az Annyádtul tanultále valami tudományt. Nem tanult, mivel kedve sem volt hozzá, de ha kérdezte tülle valamely füvet mire való csak öszve szidta *kutya szülötte* ne kerdezd tülem” (Schram II. 455); 1716: „Ebé és *eb ágyékából való*, ennekem nem gyermekem...” (Hr.: ESzT. I. 133); 1728: „Tüzes ördög attával kutya teremjen a Lelkeb(en) *görbe eb ágjáb(an) születetnek* káromolta” (Dés; Jk.: ESzT. II, 527);

A gyalázkodások másik csoportjába azok a kifejezések sorolhatók, amelyek nem az ördögtől való származásra utalnak, hanem közvetlenül ördögnek vagy boszorkánynak nevezik a másik embert, s ezáltal követnek el istenkáromlást. E gyalázkodásokban előforduló *agebról* írja Szabó T. Attila (Kolozsvári gyalázkodás 1491-ből. A szó és az ember 476): „...ennek éktelenül káromló jellege ... még jobban hangsúlyozódik, ha eszünkbe vesszük, hogy a XVI. század babonás világában, sőt a népi hiedelemvilágban szinte korunkig terjedően is, a boszorkányok sokszor ebbé változnak ... Ezért ... az ebbel, kutyával való gyalázkodás a szidalmazott-ra nézve egyet jelentett a boszorkányság vádjával. Minthogy ... a boszorkányok az ördögtől kapták hatalmukat, és ... továbbra is vele cimboráltak, az ageb-es szitkozódásban benne rejlett Isten mindenhatóságának kétségbe vonása is”. 1491: „... mit gondolok es *agebeckwel* ha valla mel *ageb* banya tegen rola” (MNy. LX; 497; 1567: „... Bestye *ageb* nem parancsoltok ty nekwnk mert mi király zolgay vagyunk” (Kv. TJK. 60: ESzT. I. 123), 1593: „Orsolia, Ven Buzai Matiasne vallia Hallottam, hofi iffiu Buzai Matias hul *ven agebnek* hul eoz *agebnek* zitta attiat” (Kv. TJK. V/l. 365: ESzT. I. 365); 1734: „Tanu Füles Ferencz 44 éves ... nem tudja semmi boszorkányságát, a maga gyermekit vitte ugyan hozzá mikor torka fáj de minden bájolás nélkül kente. Maga menyétül hallotta hogy ezeket

kiáltotta neki: vén pokolra való, *sebes tűz alá való*” (Schram I. 241); 1736: „Minden szitkozódások az asszonyoknak az volt Aha hamis életű *tűzre való, tűz kénjára való...*” (MetTr. 415: ESzT. II. 883);

A gyalázkodások sajátos csoportját az *eufemizmusok* alkotják. Előfordult, hogy a régi káromkodási vagy boszorkányperek jegyzői bizonyos kifejezéseket – azok éktelenül káromló jellege miatt – nem írtak le, hanem az *esse, esssez < ez és ez* (1. EtSz. 50) szavakkal helyettesítették: 1585: „Az legenniel ket Iffiw wala es megh fogak takach Keletment De a’ ket legenyre tamada cheob Josa es halasz Marton Mondwa(n) Ah *essez* Curafiai hova vizitek az embert Ado fizeteo Ember Az” (Kv. TJK. 4/1. 485: ESzT. I. 138); 1594: „Balassy Gergely így zola: Verd által eochem az *essezt* mert mind egy a bwzy” (Kv. TJK. V/1. 467: ESzT. I. 297);

4.3. Szidalmak

A szitkok harmadik csoportjába a szidalmak tartoznak, azok a szavak, kifejezések, amelyek célja – általában – a becsület megsértése, a másik ember gyalázása, becsmérlése, emberi értékeinek kisebbítése. A becsületsértés motívumát hangsúlyozzák a *szidalmaz* ige régi magyar szinonimái is: 1573: „Nerges Peter Azt vallia hogi ... az vehan Megen volt lakatos peterne leorinchy ky Ieot es Azt Mongia volt, Te lator te Koffa Eb vagy ky vonatom a nyelvedet es az alfeledre foldatom Ne(m) hallotta hogi semmy *gonozt zolt* volna ellene az azzonj” (Kv. TJK. III/3. 110: ESzT. II. 1039); 1734: „az D(omi)na I éngemet rut motskos szokkal illetett, *diffamalt*, fattjunak, jobbagynak, hamis hitűnek, Jászolyban csinálnak mondott” (Torda, KvLt. TJK. XXXV/1. 41: ESzT. II. 155); 1814: „Csipkés Albert ... velem szembe vissza fordult es engemet kezdet Schelmazni, Hunczfutazni es szamarazni. s ezt folytatta míg a kapu eleibe ki érkezünk..., ott pedig megh allapadatt és nagyobb lármával kezdette személyemet az irt modon *oltsárolni*” (Torda, TLt. Praes. ir. ad 136: ESzT. I. 635–6);

A nyelvi formákat figyelembe véve a szidalmak olyan szavak, amelyek pejoratív jellegüknél fogva alkalmasak a beszédpartners megsértésére. Pejoratív jellegüket vagy fogalmi jelentésük, vagy a fogalomhoz társuló érzelmi értékük adja, így alkalmasak becsületsértő állítás kifejezésére. „Benkeo Balint ... illien tiszteletle(n)szokat diffamatiot az B. haza(nak) becsitele(n)seghere mondott, hogi eő kglme mind haza nepevel *hamis* volna ... Megh kivaniuk Tisztunk szerent, hogi ez hallatlan diffamatioert az

Inctus(na)k nyelve kivonattassék, es annak utanna feje vetettesek” (Kv., TJK. VIII/4. 322: ESzT. II. 370);

A régi magyar szitkozódások nagy része a szidalmazott erkölcsi életére vonatkozik, s annak főleg szexuális vonatkozásait „emeli ki”, paráznának nevez. Leggyakrabban a *kurva* és szinonimái használatosak, mind nőkre, mind férfiakra vonatkoztatva: 1532: „hallottam, hog Rengeo Anna Keomywes Georgnet *deak Mate fokta bestie kwrwanak es kolikas valagw hires kwrwnak* Zidta...” 1570: „Racz Agotha Azt vallya hogy ... egy zas Azzont Thart volt ez vallo hazanal, Az bezelly volt neky hogy Az zomzed Azzon engemet Zyd *kwrwanak*” (Kv. TJK. III/2. 94: ESzT. II. 65); 1573: „Anna Aztalos Imrehne hallotta Hegedwsne azt Mongia volt. Mind addég *orzagh kwrvayanak graciás kwrwanak* Mondom, ky Iambor vrat ely hatta...” (Kv., TJK. III/3. 74: ESzT. II. 922); 1597: „Chizar Peterne feleol azt mondhatom hogi lattam azt hogi egi chizar legeny kenegeti fogdossa vala giorta wilaganal, egieb lenyeketis elein lattan hogi hozza iartanak seot eggiet mellette fekwe es az hasannis lattam ... az legieniek penigh zinte vgi zidogattak *kuruaztak* neha Azzont mint eomaga az vra vagi megh inkabis” (Kv. TJK. VI/1. 72: ESzT. I. 646); 1630: „az szitkozodásokat hallotta(m) hogj mind eggjarant szittak, hogy Makainenak azt mondotta Timar Jánosné hogj *rongjos valagu*, az masik megh azt mondta, hogj *Aszu valagu bestie híres kurua...*” (Mv., MvLt. 290. 295a: ESzT. II. 60); 1640: „Mondá az Kovács Mihály fia ... hogy ők Talo Istókkal mint cselekedtek meg Bíró Pálnénak: egyik kívül állott, s az masik belől *Egy poturásnak* mondja vala Bíró Pálnét” (Mv., MvLt. 291. 233a–51a átírásban: LSzJ. II, 688 – egypoltúrás ’krajcáros kurva’); 1804: „Jakobb Susánna ... Szeplaki Joseffne Aszszonyt is tetvesnek, rondgyosnak mondotta, és a Léányát Dámázta” [(M.fráta, Ki.Lev.: ESzT. II, 254) – dáma ’szajha’ (TESz.)].

A szidalmak egy másik csoportja a szidalmazott származását emlegeti becsületsértő módon: 1568: „valde vituperasset vxore(m) Gruz Peter Lotyo Bestia(em) *kwrwam et Iterum retorsisset vxor Petri Gruz az anyad wolt az rezeges bestye híres kwrwa pelengerezet ne(m)zetw bestye Kwrwafi sentenciazoth kuruauffy* (Kv, TJK. 146: ESzT. I. 824); 1666: „Tanu Tudode nyilván avagj hallottade Ez el mult Ur napja tajaban minden igaz ok nélkül Choma Giörgi es Felesege Pataki Suska Szantho Benedeknet szidalmazvan szolva ily szokkal Aha hamis lelkü kuttia hitü Tolvaj Gyilkos lelek ette lelek *kurva Asszony fia*” (Schram I. 136), 1736: „Minden szitkozódások ez férfiaknak, uraknak nemeseknek, alabbvalo rendeknek ez volt: Aha *bestye vére lelketlen kurva fia, pogány kurva fia*,

szamár kurva fia” (MetTr. 415: ESzT. I. 1098); 1793: „Te *kutya pitsajából* esett parasztja Gazon kapott bitangja(!)” (Dés, DLt.: ESzT.: I. 920); 1797: „Te bitang *gazon tsinalt*” (Dés, DLt.: ESzT. I. 920 – gazon csinált ’zabigyerek’); 1814: „Dobai Mihály Uram ... Horvath Josofet *le fattyazta...*” (Dés, DLt. 56. 20: ESzT. II. 1078).

Előfordulnak a szidalmakban népnevek is, főleg a *cigány*: 1584: „az Beszterczey sokadalomba valank es korchmaia vala az Razman lederernek, be therenk hozza es eleo hozwa(n) az szo keoszt Henzel Ianost, Azt monda feleolle es illien rut szokkal illette, hogy eó Schelem es *Czigan ember volna* Nem Iambor” (Kv. TJK. IV/1. 347: ESzT. II. 841); 1650: „mongia uala Keczkés balasne az símo pal fianak ferencznek ... te fekete *csore* gilkos eb tduaj eb niarsba valo” (USzT. 8/4. 78/b: ESzT. II. 530).

E típus nyelvi jele az etnocentrizmusnak: „Minden csoport táplálja büszkeségét és hiúságát, s azzal kérkedik, hogy felsőbbrendű... és megvetően tekint a kívülállókra. Minden csoport saját szokásait tekinti egyedül helyesnek, s ha azt látják, hogy más csoportok más szokásokat követnek, ez gúnyos megvetést vált ki. E különbségek alapján gyalázkodó jelzők születnek...” (W. G. Sumner: Népszokások 38).

Lehet a szidalmazás alapja testi tulajdonság is: 1590: „esmeg hallottam hogy Peter Kowachine monda the *nagi Seggw*, Monda Jstvan kowachne te kurwa ha igen nagy hat harapj el benne” (Kv., TJK. V/1. 41: ESzT. I. 787); 1603: „Urbeogeor Balintne Ersebet Azzony vallia ... az azzony e zokkal megh zida Ballos Jstwant, mondwan, *chionka, bonka*, bestie kurwa fia” (Kv., TJK. VI/1. 674: ESzT. II. 195); 1814: „Dobai Mihály Uram engemetis személy szerint száma nélkült le motskolt, *Vaknak, sűketnek*, el mondott engemetis” (Dés, DLt. 56. 13: ESzT. II. 1078).

Bizonyos megvetendő foglalkozások is szerepelnek a szidalmakban: 1570: „hallotta ... Zech Peterne azt Mongya volt Te *chygan eb henger* Beste kwrwaffya Myert vered az Ebeth” (Kv., TJK. III/2. 74: ESzT. II. 540 – eb henger ’kutyapécér’, henger ’hóher, sintér’ < ném. Henker); 1768: „az uton bé éré Veres András Ura(m)ot minden ok nélkül *hohér(n)ak*, biczinek, nevezgeti vala...” (BLt. 7: ESzT. I. 893).

Sokszor a szidalmazó egyszerűen a szidalmazottat *gazembernek* nevezi, illetve e szó metaforáit használja: 1573: „Az telmanne ... ozton ely kezdy Zydny Te buza *lopo*, Zalonna lopo chiganneo Lictarium lopo... Zoly Immar ha mynt tucch Zolny” (Kv., TJK. III/3. 214: ESzT. II. 1014); 1590: „Az all peres... zolt En feleollem ilyen Zoth Mordalnak es *Arwlonak* mondott...” (USzt.: ESzT. I, 447); 1591: „az nagiab fiam

Gergeli menth volna oda ... Eo zida előzeris megh mynket ez nagjubik fiam(m)al ketten (:keöüete mondom:) *or besteknek*” (USzT.: ESzT. II. 131); 1700: „Békési Péterné: Tudon hogy éjtszakának idején odajött házunkhoz, a legény látta, a legény küldötte sok szóval, menjen el s kiverte kétszeris, de csak bejött az udvarra, szidta a legényt, *hamis lelkűnek, pogány lelkű nek*” (Komaromy 195); 1735: „ az Nemes ember öklivel fenyegette ... mondvan te vagy az a *rossz ember* az ki azt mondad nekünk hogy Hunczfutok vadgyunk” (Csicsógyörgyfva, SzD. TK. 1: ESzT. I. 174);

Sajátos csoport az állatszidalmak köre. A legtöbb példában a *kutya* szerepel: 1572: „tawaly Nyarba ... valmin haborottak volt eozwe Lakatos leorinch lakatos peternevel ... Leorinch Azt Mongia volt peterneke *Roz eb* vagy vgy chapnalak Archwl ha Embersege(m) Nem Nezne(m) Minden fogaid ky hullananak Az utan Massor valo haborgasokban azt is Monta Roz azzoni, roz eb, ky Mechete(m) az nyelved es az alfeledre foldato(m)” (Kv., TJK. III/3. 30: ESzT. II. 529); 1598: „egy kor fal ugrek Pazthor Jstwan es nagj palchawal ugj akarta Agion Eotnj ferenczet de hat Kadar Gergely ezeben veotte es eo ragada megh kezeben az fath meg megjs zidogatta mondwa(n) hwj *barom essez* majd el vezted az legent” (Kv., TJK. V/1. 251: ESzT. I. 594); 1717: „Becski ura(m) Dobai Uramat ebnek és *vén kutyának* nevezte” (M. köblös, SzD. RLt.: ESzT. II. 530); 1760k.: „az ket Eoczem Vram eszve veszven azt kialtya az nagyob a kisseb utan var *te farka csovallo kis pudli* meg tanyítlak” (Kézdisztlélek, Hsz., HszjP.: ESzT. II. 211).

Más állatnevekkel történő szidalmazások: 1598: „egy kor fel ugrek Pazthor Jstwan es nagj palchawal ugj akarta Agion Eotnj ferenczet de hat Kadar Gergely ezeben veotte es eo ragada megh kezeben az fath meg megjs zidogatta mondwa(n) hwj *barom essez* majd el vezted az legent” (Kv., TJK. V/1. 251: ESzT. I. 594); 1706: „böcstelenítő szavaival *Szamarazot* bennünket” (Dés, Jk.: ESzT. I. 639); 1812: „Emlékezem arra., hogy a’ Groffne Aszszony eő nsaga a’ Groff ur eő nsgan(a)k első esztendei őszve kelesibe(n) a’ Groff ur eő nsgát mind örökké motskolta mind ez ideig fülem hallatjára: Futo Bolondnak, esztelennek, nyomoréknak, élhetetlennek, *szamárnak* nevezgetvén” (Héderfája, KK. IB.: ESzT. II. 221).

Szidalmazni lehet a másik embert egyéb, az előbbi csoportokba nem sorolható szavakkal: 1696: „látám mikor Kovacs Janosne az Pásztort meg rutul szida *lecsi lucsának*” (Berz. 17: ESzT. I. 546); 1746: „az edgyik Incta Sáska Sára az Actrix Aszszont terhesen diffamalta expressis verbis boszorkánysággal élőnek s nem tiszta személynek, *lustának, tortyosnak*

pronunciálta” (Torda, TVLT. III, 99: ESzT. II. 1110); 1840: „Kereskedő Amberboj Josefne Alexander Maria ... a város jelenlegi Fő Hadnagyát, Tkts Vajda Pál Vrat... *Város bikájának, Huzo vononak* szidta nevezte, s azt mondotta, hogy nem Város hadnagyának, hanem *Cziganyok Vajdájának* való...” (Dés, DLt. 1452: ESzT. I. 894); 1843: „akkoron égy más közt szō váltás lēvēn ... Szabo Janos Pekáriknak teremtésit szidta –, mondván nékie hogy *bitang, lipitor, jövevény!* Miért vittél katonát a’ házamhoz a’ portiojért?” (Dés DLt. 586. 13: ESzT. I. 920).

5. Tanulságok

„– [...] az anyu meg csúnyán beszél. – Ez már igaz. Éles nyelvem van, nem tagadom. Ha megharagítanak, elkanyarítom én rendesen... De hát az csak nem rossz, ha az ember kimondja, ami a szívét nyomja. Én az őszinteséget szeretem.” (Szunyogh Szabolcs: Hétköznapi történet. Népszava 108. évf.)

„A nép ... – írta Szendrey Ákos századunk első felében – érzelmeit közvetlenül fejezi ki, ezért van olyan sok indulatszó, szitokszó, káromkodás a beszédjében, ez a káromkodás, átkozódás azonban leginkább csak arra való, hogy felgyült indulatját levezesse vele” (Ethn. XLVIII, 373).

Ha a szitokszó elszakad az őt motiváló szituációtól, akkor töltelékszóvá válik, s ez ma – különösen az obszcén asszociációkat keltő szavak esetében – már megtörtént. A fogalomjelölő szó → szitokszó → töltelékszó változás inkább – társadalmi okokkal magyarázható, mint nyelviekkel.

Az eredetileg – különböző okok miatt – szankcionált szitkozódások: átkok, káromkodások, szidalmak megváltozott szerepben ma is élnek a mindennapi nyelvben: indulatkifejező elemekké lettek, sőt nagy részük e szerepét is elvesztve pusztán töltelékszóként használatos (elsősorban a trágár kifejezések).

A harag, a felháborodás, a düh hatására az ember nem vesz tudomást a taburól – mert ez kívülről rákényszerített dolog –, s indulatos beszédhelyzetben szitkozódásban tör ki. A szituációban ez pedig rögzül, a szitkozódó mondat formulává lesz, s ezt a társadalmi gyakorlat hagyományozza: „Tanyán növő parasztgyerekek reggeltől napestig apjuk közelében élve, láthatják, megfigyelhetik apjuk természetét, szokásait, miképp tölti be a családfő szerepét, hogyan viselkedik különféle helyzetekben ... s ami nem utolsó: miként bánik állataival. A parasztgyerek tehát eltanulható viselkedést, szokásokat lát, s el is tanulja ezeket. Örökli, mondhatnánk,

ahogy a paraszti létforma, mely a szokásmódokat kialakítja, öröklődik. A tanyasi parasztyerek számára nem szokatlan, ha apja, mert tehetetlen, *Istent emlegetve káromkodik*, üti-veri engedetlen lovát...” (Mocsár Gábor: ...Eleitől fogva 144 – az én kiemelésem: G. L.).

Az átok, a szitok, a káromkodás a harag, a felháborodás, a düh nyelvi síkon való megjelenése. A tiltott cselekedet, a meg nem engedett szavak kimondása egyfajta érzelmi szelep, konfliktushelyzetben megkönnyebbülést biztosít akkor, amikor a megkönnyebbülésre más lehetőség nincs. Az eredetileg különböző okok miatt szankcionált formulák megváltozott szerepben és formában ma is élnek a nyelvben: indulatkifejező elemek vagy töltelékszók.

XX. századi példánk arról győznek meg, hogy a szitkozódás tipikus helyzete a tehetetlenségből fakadó düh: „A Szárca köhögött, sóvány bordái ropogtak, meleg, beteg párája torzonborzzá tette a fejét. Olyan volt a Szárca, mint egy hektikás öreg paraszt, akinek elvadult már a fehér szempillája is. Sopánkodott, sírt Sára asszony, s reszketve, majdnem lopva simogatta a Szárcsát. Kiske János, a szegény, pedig rángatta az istrángot, bele-belefújt fagyos két markába. *Szidta az asszonyt, az Istent, a világot, a Remete-erdőt*” (Ady Endre: A Szárca. és a Feri. Összes novellái 608),

„A születéstől és neveltetéstől függ az, hogy valaki ájtatosan beszél-e, iskolázott (pedáns) szóhasználattal él [...] vagy túlzó jelzőkkel és ostoba káromkodásokkal, istenkáromló kitételekkel, átkozódásokkal tűzdeli tele mondatait vagy szentnek tekintett dolgokat, sértő fordulatokat használ. [...] Meglehet, létezik a káromkodásnak valamiféle lélektana, mégis úgy tűnik, a kifejezés célszerűsége indokolja használatukat. [...] Olyan kifejezésekre van szükség, amelyek felkeltik a figyelmet, és bevésődnek az emlékezetbe. A durva káromkodás meghökkenti az ellenfelet, vagy pedig ösztönös reagálás egy olyan szituációra, amely a beszélő jólétét fenyegeti. Érzelmi szelep, amely megkönnyebbülést biztosít, ha semmilyen más megkönnyebbülési lehetőségre nincs mód. Ez utóbbi a káromkodás legfőbb gyakorlati oka. De a káromkodás még ebben az esetben is káros szokás, hiszen ugyanannak a szubjektív hatásnak az elérésére egyre erősebb kifejezések szükségesek. A régi kifejezések erejüket veszítik ... A hatásra való törekvés csakis egyre szélsőségesebb fordulatokkal elégíthető ki” (Sumner i. m. 287–8).

Irodalom és főbb források

- Andersson, Lars Gunnar 1983. *Perspectives on swearing*. Kézirat. SZTE JGYTFK Magyar Nyelvi Tanszék.
- Bálint Sándor [é. n.] *Népünk ünnepei*. Szeged, 249.
- Benkő László 1980: Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban, In: Rácz Endre és Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana és jelentéstana köréből*. Budapest, 5–13.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest.
- Csefkó Gyula 1930. *Szállóigék, szólásmódok*. MNYTK 28. sz. Budapest.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár I–IV*. Szabó T. Attila szerk. Bukarest, 1976–1984.
- Galgóczi László 2003. *A szitokszóvá válás útja*. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szerk. Büky László és Forgács Tamás. Szegedi Tudományegyetem, 39–46.
- Györffy István 1955. *Nagykunsági krónika*. Budapest.
- Kertész Manó 1922. *Szokásmondások*. Budapest.
- Komáromy Andor 1910. *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest.
- Kovács Endre 1982. *Doroszló hiedelemvilága* Novi Sad.
- Kovács János 1901. *Szeged és népe*. Szeged ethnográfiája. Szeged.
- Mészöly Gedeon 1944: Adalékok a káromkodásnak és büntetésének történetéhez. *Nép és Nyelv* 4. 87–99.
- Mocsár Gábor 1986. *...eleitől fogva*. Budapest.
- Münnich Iván 1998. Az agresszióról. *Új Pedagógiai Szemle* 07–08.
- Pócs Éva 1980. *A magyar ráolvasások*. Kandidátusi értekezés. Budapest, MTAK Kézirattár.
- Pócs Éva 1977. *Átok*. Magyar néprajzi Lexikon I. Budapest, 66–167.
- Schram Ferenc 1982. *Magyarországi boszorkányperek III*. Budapest.
- Schram Ferenc 1983. *Magyarországi boszorkányperek I–II*. 2. kiadás. Budapest.
- Szabó T. Attila 1971. *A szó és az ember*. Bukarest.
- Szemerkenyi Ágnes 1980. *Káromkodás*. Magyar néprajzi lexikon III. Budapest 81.
- Szendrey Ákos 48. *A társadalmi érintkezés formái*. Ethnographia 372–385.
- Summer, William Graham 1978: *Népszokások*. Ford. Félix Pál. Budapest, 1978.
- Tolnai Vilmos [é. n.] *Szólások*. A magyarság néprajza III. Budapest, 397–433
- Zlinszky Aladár: *A névvarázs*. Magyar nyelv XXIII. 100–109.
- Zlinszky Aladár: *A népi előadás stílusa*. A magyarság néprajza III. 439–449.